

Скнар О.М. Модель емпіричного дослідження політичних практик в структурі політичної картини світу молоді // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : Зб. наук. праць / За заг. ред. М. М. Слюсаревського. – К. : Міленіум, 2013. – Вип.14. – С. 262-271.

МОДЕЛЬ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПРАКТИК В СТРУКТУРІ ПОЛІТИЧНОЇ КАРТИНИ СВІТУ МОЛОДІ

Скнар О.М. (Київ)

Викладаються вихідні методологічні та методичні засади дослідження політичних практик як чинника структурування політичної картини світу молоді, на яких ґрунтується побудова емпіричної моделі дослідження. Пропонується застосування дискурс-аналізу як методології виявлення політичних смислів соціальних відносин та соціальних взаємодій. Обґрунтовується та описується модель емпіричного дослідження, в якій презентовано три групи показників практик, представлених у політичному дискурсі суб'єктів політичної соціалізації (політичні ставлення; способи взаємодії; принципи і правила взаємодії) та окреслюються адекватні методи їх вивчення.

Ключові слова: політичні практики, дискурс, суб'єкти політичної соціалізації, емпіричне дослідження, дискурс-аналіз, молодь.

Излагаются исходные методологические и методические основания исследования политических практик как фактора структурирования политической картины мира молодежи, на которых базируется построение эмпирической модели исследования. Предлагается применение дискурс-анализа как методологии выявления политических смыслов социальных отношений и социальных взаимодействий. Обосновывается и описывается модель эмпирического исследования, в которой предложено три группы показателей практик, представленных в политическом дискурсе субъектов политической социализации (политические отношения; способы взаимодействия; принципы и правила взаимодействия) и очерчиваются адекватные методы их изучения.

Ключевые слова: политические практики, дискурс, субъекты политической социализации, эмпирическое исследование, дискурс-анализ, молодежь.

Initial methodological and methodical basis of political practice research as a factor of the youth political world outlook structuring is discussed. This is the basis for the construction of the empirical model of the study. Application of discourse analysis as a methodology for identification of political meanings of social relation and social interaction research is provided. The model of the empirical research which includes indicators of three groups of practices represented in the political discourse of political socialization subjects (political relations, ways of interaction, principles and rules of interaction) is described and discussed. Appropriate methods for studying those practices are outlined.

Keywords: political practices, discourse, subjects of political socialization, empirical study, discourse-analysis, youth.

Постановка проблеми. Політична картина світу є призмою, крізь яку особистість сприймає оточуючий світ. Вона, з одного боку, відображає те, як суспільно-політична дійсність оцінюється, інтерпретується, переживається й осмислюється суб'єктом, а з іншого – визначає внутрішню логіку побудови особистістю своєї поведінки в соціумі, опосередковуючи й до певної міри спрямовуючи її. Загальне бачення світу політики забезпечується політичними репрезентаціями й практиками, які «циркулюють» у політичному дискурсі суспільства та відбираються молоддю людиною, інтерналізуються в процесі політичної соціалізації, стаючи змістовими елементами її політичної картини світу. Основним способом засвоєння особистістю політичного досвіду є її взаємодія з «оточенням», до якої вона долучається в процесі повсякденних практикувань. Водночас сучасний політичний дискурс насичений суперечливими і неоднозначними «месіджами», неузгодженими і різновекторними діями й практиками агентів політичної соціалізації, які несприятливо позначаються на політичній картині світу молоді, а відтак – і на її політичних практиках. Тому актуалізується завдання з'ясування специфіки й протиріч таких впливів, що допоможе намітити шляхи оптимізації входження молодих людей у громадянське, суспільно-політичне життя країни.

Метою статті є обґрунтування та опис моделі емпіричного дослідження політичних практик у структурі політичної картини світу молоді.

Перш ніж перейти до представлення моделі емпіричного дослідження, зупинимось коротко на вихідних концептуальних та методологічних положеннях, які й були використані при її створенні.

Продуктивним у контексті нашого дослідження є підхід П. Бергера й Т. Лукмана, за яким соціалізація розглядається в ракурсі конструювання реальності, в процесі якого людина сама створює свій світ і саму себе, будує картину світу, взаємодіючи з іншими суб'єктами соціалізації, вибудовуючи взаємостосунки з іншими людьми та привласнюючи їх цінності і норми, опановуючи практики, тощо [1].

Ми з'ясували, що поле політичної соціалізації правомірно розглядати як комунікативний простір, в якому функціонують і взаємодіють дискурси основних агентів політичної соціалізації, які виступають як ретранслятори континуумів смислів і значень, цінностей та ідей, інтерпретацій і думок, образів і практик та безперервно борються за «означування» соціальної реальності. Тож ***дискурси слугують для репрезентації соціального світу суб'єктів політичної взаємодії*** та водночас ***«беруть участь» у конструюванні соціального, у т.ч. й політичного світу*** (Л.Дж. Філліпс, М.В. Йоргенсен).

Встановлено також, що *побудова картини політичного світу молоді відбувається* завдяки її «зануренню» у суспільно-політичний дискурс у *процесі дискурсивної взаємодії* через взаємовпливи практик суб'єктів політичної соціалізації. Адже повсякденність соціального, у тому числі й політичного буття, постає перед особистістю як смисловий універсум, сукупність значень, які люди «мають» інтерпретувати задля того, щоб знайти опору в цьому світі, дійти згоди з ним. Водночас варто згадати про те, що ця сукупність значень виникла і продовжує формуватися в людських діях (власних та інших людей, сучасників і попередників), в процесі вправління, практикування (А. Шюц).

В процесі практикувань через механізми ідентифікації, інтерналізації та селекції особистістю «відбираються» найбільш вдалі, ефективні способи дій, які стають звичними, сталими, перетворюючись на практики (конативний вимір) та формуються звичні способи сприйняття й мислення (когнітивний вимір практик). Тож як результат практикувань – підкріплюються або змінюються елементи «габітусів» (за термінологією П. Бурдьє) учасників суспільно-політичної взаємодії. Габітус, як система стійких диспозицій, існує у вигляді принципів, на ґрунті яких виникають й організуються практики й уявлення (П. Бурдьє). Міцно засвоєні *диспозиції*, які *породжують практики*, формуються соціальним середовищем через дозволи і заборони, свободи й необхідності, можливості і неможливості (П. Бурдьє, Т. Титаренко) та сприяють засвоєнню «розумних» способів поведінки, що йдуть від «здорового глузду». Нагадаємо також, що вони активно репрезентовані у різних дискурсах суб'єктів соціалізації.

У найзагальнішому розумінні, практики – це все, що роблять люди, використовуючи як «предметні», так і символічні (норми, традиції, мова) засоби (В. Волков). Практики змістовно тематизовані, мають свою внутрішню логіку, *правила* (як *формальні*, так і *неформальні*, конвенційні) [2]. Тож практики – це передусім *дії за визначеними правилами*. Водночас у Л. Вітгенштейна – це дотримання на практиці безлічі *неписаних правил*, а у Дж. Серля – фон [3].

Соціальні практики ґрунтуються на розумінні інших людей та на взаємній узгодженості колективних дій. Соціальні практики у повсякденні – *це постійні дії та взаємодії, які відтворюють впорядкованість життєвого світу* [2]. **В основі практик** – *звичні, традиційні дії, що здійснюються відомими, знайомими засобами*. Одиниця аналізу соціальних практик – дія, водночас це «колективна» дія, яка утворилась в результаті певних схем типізацій, які включають не тільки типізації інших людей, а й типізації різних подій та соціального досвіду, що відбувався в процесі соціалізації [2].

Найважливішими **елементами соціальних практик** А. Петров виділяє наступні: 1) *суб'єкти та їх взаємодія*; 2) *сукупність правил, приписів* (як

формальних, так і неформальних; явних і неявних, фонових); 3) інтенції, *наміри, цілі*; 4) *ресурси* суб'єктів практик та звичний спосіб роботи з ними [2].

Що стосується **політичних практик**, то ми визначили їх як *усталені, узвичаєні в суспільстві способи взаємодії*, які передбачають певний набір *правил, конвенцій поведінки суб'єктів*, що застосовуються з метою реалізації власних цілей та інтересів. Окреслимо також *характеристики* (соціальність, інтерсуб'єктивність, нормативність, конвенційність, звичність, повторюваність, регулярність, стабільність, «зрозумілість»), та *функції* політичних практик (контролю, регулювання поведінки, відтворення впорядкованості світу) [4].

Важливо акцентувати увагу на тому, що практики розуміються як конкретне, буденне знання, повсякденна й повторювана поведінка, проте не вичерпуються цим. Це також сфера непрявленого, неексплікованого, неусвідомлюваного досвіду. Тому для емпіричного вивчення політичних практик у складі політичної картини світу молоді доцільно, на нашу думку, залучати ресурси проєктивних і напівпроєктивних методів (незакінчені речення, малюнки) та можливості експериментальної психосемантики.

Ми також спираємось на методологічне розуміння «політики» як соціокультурного *феномену владних стосунків у соціумі* (В. Костюшев та ін.) [5] та *культури* як особливого способу внутрішньої організації соціальної взаємодії, в якості *основного джерела формування політичного простору* (А. Соловйов та ін.). Так, культуральні теорії, зокрема, концепції фреймів, мають евристичні можливості для розуміння багатомірного соціального простору й динаміки поля політичної соціалізації [5]. Фрейми, як *когнітивні структури для схематизації досвіду* (Дж. Мід, Г. Блумер), «служують» для *осмислення соціальних явищ* через «підведення» того, що відбувається, під знайоме і звичне (М. Розов); фрейми зазвичай не усвідомлюються й *виявляються* через використання загальновідомих «істин», «максим», приказок в якості «інструмента» як для пояснення своїх ставлень, дій, так і для тлумачення свого/чужого становища чи поведінки в конкретних ситуаціях

(І. Гофман та ін.) (див. [6]). Тут доречно згадати про те, що так званий «дотеоретичний рівень» знань (те, що відомо кожній людині про соціальний світ – це може бути певна *сукупність правил поведінки, моральних принципів та приписів, прислів'я та приказки, цінності й вірування, міфи і т.д.) «вбудований» у повсякденні практики* [2]. Особливу роль у механізмі відтворення соціальних практик відіграють традиції, звичаї й ритуали, які безпосередньо, шляхом конкретних і *детальних приписів щодо певних способів дій в конкретних ситуаціях* «роблять» поведінку людей осмисленою і до певної міри передбачуваною. За К. Юнгом, ці дії ґрунтуються на колективному несвідомому й відносяться до архетипів (див. [2]). Виходячи із цього, вбачаємо можливим використання при проведенні емпіричного дослідження методу семантичного диференціалу (СД), де у якості дескрипторів виступатимуть прислів'я, приказки та фразеологізми.

Динаміка ж задається рефреймінгом, коли для осмислення того, що відбувається у соціумі, актуалізуються й використовуються зовсім інші, латентні раніше фрейми. До фреймів включені символи, а їх конкретні комбінації розглядаються М. Розовим як світоглядні настанови, що стосуються й *визначають ставлення до інших людей, суспільства, країни, держави, політики та «підтримуються» певними інтерактивними ритуалами, чи ритуальними практиками*, як їх ще називають [7]. Водночас цікавим видається розуміння вченим інтерактивних ритуалів як «...свого роду «соціальних машин», в яких ментальні структури учасників формуються, закріплюються, або руйнуються, замінюються іншими» [7, с. 29]. Тож, як результат практикувань, – підкріплюються або змінюються елементи габітусів учасників взаємодії (їх когнітивні установки, ідентичності й стереотипи поведінки) [7]. М. Розов виділяє фрейми та відповідні типові й розповсюджені ритуали, що пояснюють феноменологію «російської влади». Такими фреймами виявились: «свої та чужі», «вищі ідеали та вигода», «цар і верховна влада», «здача-роздача і поділ-переділ» [7]. Відзначимо також, що фрейм «свої/чужі» є універсальним

та широко представлений у політичному дискурсі. У дискурсі фрейми представлені як структурно оформлені одиниці знань, організовані навколо певного поняття (М. Берендєєв).

Молодь, як суб'єкт політичної взаємодії, конструює, будує свою картину політичного світу у взаємодії з культурою, соціумом, різними суб'єктами політичної соціалізації, а точніше – з їх дискурсами.

Аналіз наукових джерел, присвячених висвітленню теоретичних, методичних і прикладних засад вивчення дискурсу (Дж. Бодріяр, П. Бурдьє, К. Герген, М. Макаров, О. Русакова, А. Спаський, Л. Філіпс, М. Йоргенсен, Н. Феркло, М. Фуко та ін.) й, зокрема, тих, що використовують *дискурс-аналіз як методологію виявлення політичних смислів соціальних стосунків та соціальних взаємодій* (О. Русакова, Д. Максимов) [8], засвідчив доцільність та евристичний потенціал застосування даної методології.

В основу моделі дослідження політичних практик як чинника структурування політичної картини світу студентів покладено ідеї про те, що:

- дискурс репрезентує смисли, значення, ідеї, образи, практики і т. ін. агентів політичної соціалізації;
- любий дискурс є носієм і транслятором конкретного образу світу;
- дискурси – відкриті, мінливі та рухливі утворення, які постійно взаємодіють з іншими дискурсами й безперервно борються за «означування» соціальної, політичної реальності;
- дискурс правомірно розглядати як габітус (стійку систему диспозицій), що породжує практики;
- дискурс має не тільки видимий, а й невидимий план, а точніше контекст [8], чи в термінології інших авторів – фон;
- контекстуальний пласт дискурсу наповнений фоновими (неявними, непомітними, нерелексивними) практиками;

- фонові практики політичного дискурсу задають «умови можливостей» для інтерпретації, сприйняття, оцінки конкретних висловлювань, суджень, дій суб'єктів політичної взаємодії.

Для нашого емпіричного дослідження важливу роль відіграє ідея, поширена в лінгво-когнітивних дослідженнях про те, що *текст* можна використати як *засіб вивчення дискурсу*. Так, текст розглядається як динамічне когнітивне утворення, що є формою фіксації знань про світ та водночас джерелом вивчення цих знань. У тексті, що презентує певний дискурс, інформація може бути представлена експліцитно та імпліцитно (М. Гаврилова).

Оскільки кінцевою метою нашого дослідження є з'ясування специфіки й можливих протиріч впливів різних агентів політичної соціалізації на структурування політичної картини світу молоді, то завданням **першого етапу** дослідження є виявлення емпіричним шляхом того, наскільки в дискурсі сучасної молоді представлені, наявні «пропозиції» з дискурсів тих чи інших агентів політичної соціалізації. Для реалізації цього завдання запропоновано спеціальну процедуру аналізу політичного дискурсу різних агентів, при розробці якої послуговувались основними принципами психолінгвістики та психосемантики (О. Артем'єва, В. Петровський) та спирались на ідеї М. Макарова щодо особистісних смислів у соціальному контексті, які виявляються в змісті дискурсу [9]. Дана процедура включає кілька послідовних кроків, а саме:

- 1) виділення у дискурсі тем, найбільш продуктивних для дослідження політичних практик як чинника структурування політичної картини світу молоді;
- 2) виокремлення спектру пропозицій, що розкривають кожну тему;
- 3) відбір найуживаніших пропозицій;
- 4) формулювання на корекція пропозицій з огляду на завдання емпіричного дослідження.

В якості найбільш доцільного методу для аналізу дискурсу було використано контент-аналіз. Одиницею аналізу було обрано пропозицію, що відповідає низці вимог:

- 1) пропозиція має розкривати виділену тему політичного дискурсу;
- 2) різні пропозиції повинні представляти практики, що змістовно відображають позицію чи основний «месідж» різних суб'єктів політичної взаємодії;
- 3) зміст пропозиції має бути «провокативним», неоднозначним;
- 4) пропозиції мають «розкривати» значеннєвий контекст дискурсу політичної взаємодії в межах кожної теми.

Аналіз політичного дискурсу дозволив нам визначити теми, найбільш продуктивні для дослідження політичних практик. Ними виявились такі: організація комунікацій; принципи і правила взаємодії; способи впливу. Виявлено також спектр наративних «пропозицій», що розкривають значеннєвий контекст дискурсу політичної взаємодії в межах кожної теми.

Визначені теми й пропозиції покладено в основу створення психосемантичного опитувальника. Тож на **другому етапі** емпіричного дослідження буде проведено психосемантичне опитування молоді, за результатами якого планується відтворити факторну структуру, в якій кристалізуються базові суспільно-політичні практики. Ми передбачаємо, що за підсумками вирішення даного завдання дослідження, ми зможемо визначити найбільш / найменш впливових агентів поля політичної соціалізації та виявити основні смисли й значення, що структурують політичну картину світу молоді.

Завданням **третього етапу** дослідження є уточнення та отримання додаткових емпіричних даних, що стосуються вивчення фонових (неявних, непомітних, нерелфлексованих) практик суспільно-політичного дискурсу. Для реалізації даного завдання планується застосувати серію проєктивних малюнків, методику незавершених речень та СД із використанням приказок і прислів'їв.

Наступним важливим етапом роботи є ***розробка моделі емпіричного дослідження*** політичних практик як чинника структурування політичної картини світу молоді. Виходячи з зазначеного вище стає зрозумілим, що для коректного проведення емпіричного дослідження необхідно обґрунтувати та

розробити інструментарій дослідження, адекватний меті й завданням роботи. Для цього ми, передусім, виокремили показники політичних практик та підібрали адекватні методи їх вивчення, що й представлено нижче у запропонованій нами моделі.

**Модель емпіричного дослідження
політичних практик у складі політичної картини світу молоді**

Згідно даних теоретико-методологічного аналізу та описаних у фаховій літературі прикладних досліджень, вербальні соціально-психологічні методи (зокрема, опитування) слугують надійним засобом вивчення різних аспектів політичної культури молоді, особливостей її політичної поведінки й соціалізації, а також політичної свідомості. Вони виступають адекватним інструментарієм як для *вимірювання системи ставлень* (раціональних й

емоційно-оцінних) населення до політики і всього, що з нею пов'язане, зокрема, до власної політичної ролі й свого місця в політичному процесі (див. [10]); так і для дослідження типів і форм політичної залученості молоді й *особливостей політичної поведінки*, а також особливостей її ідейно-політичних настанов, ціннісно-сміслових орієнтацій тощо (див. [10]).

Ґрунтуючись на положеннях, висвітлених вище, видається доцільним застосування не тільки методів опитування (*анкетування*), які дають можливість дослідити раціональні, усвідомлювані уявлення респондентів, а й використання ресурсів *проективних* методів і можливостей експериментальної *психосемантики*, завдяки яким отримується можливість актуалізувати неусвідомлювані пласти політичної свідомості респондентів й дослідити структуру їхніх особистісних смислів та настанов в ході оцінювання.

Таким чином, до **комплексу дослідницьких методів** ми включили:

1) **Опитування** за розробленим нами психосемантичним опитувальником, де дескриптори – наративні пропозиції, виділені на основі аналізу дискурсів.

2) Метод **семантичного диференціалу**, де в якості дескрипторів виступають прислів'я, приказки і фразеологізми.

3) **Серію проективних малюнків**: «Я на виборах», «Я у державі», «Я і влада». Застосування проективних методів дає змогу дослідити неусвідомлювані відношення особистості до політичної реальності, оскільки у проекції, за слушним висловом Л.Ф. Бурлачука, «реалізуються раніше сформовані психологічні настанови, що являють собою згорнуті, а тому і неусвідомлювані програми організації поведінки, які створюють готовність до сприйняття явищ та об'єктів дійсності у відомому ракурсі, відношенні суттєвого і несуттєвого» [цит. за 11]. Через символіку малюнку відображаються глибинні смисли дійсності, які є дуже складними. В них «у єдиній, “злитій” формі представлені і образ, і ставлення людини до світу, і особистий досвід переживань суб'єкта» [цит. за 11].

4) **Методика незавершених речень** відноситься, поряд із незакінченими розповідями, до так званих методик доповнення з арсеналу проєктивних методів. Передбачаємо, що її використання допоможе, з одного боку, розширити, уточнити семантичні координати уявлень молоді щодо моделей політичної поведінки, а з іншого – «вловити» особливості практик, представлених у дискурсі взаємодії суб'єктів політичної соціалізації.

Для **обробки** отриманих емпіричних даних будуть застосовані: 1) методи **математичної статистики** (зокрема, факторний аналіз), який буде використано для поглибленого аналізу результатів опитування та психосемантичного диференціалу. Для оцінки статистичної значущості факторів, отриманих у результаті факторного аналізу, буде використано критерій Хамфрі; 2) **якісний аналіз** сюжетних рисунків та формалізованих елементів рисунків; 3) **контент-аналіз** даних, отриманих за результатами методики незавершених речень.

Передбачаємо, що за результатами емпіричного дослідження ми зможемо виявити і відтворити різні типи картин політичного світу студентства, а також виявити найвпливовіших агентів політичних соціалізації, практики яких позначаються на конфігурації й змісті картини світу молоді. А з'ясування специфіки та протиріч таких впливів допоможе намітити можливі шляхи їх оптимізації.

Висновки.

Показано доцільність застосування дискурс-аналізу як методології виявлення політичних смислів соціальних взаємодій суб'єктів політичної соціалізації. Розроблена процедура аналізу політичного дискурсу дозволяє виокремити теми, найпродуктивніші для емпіричного вивчення політичних практик у складі політичної картини світу молоді та визначити «набір» пропозицій, властивий різним суб'єктам, які розкривають значеннєвий контекст дискурсу політичної взаємодії в межах кожної теми.

У моделі емпіричного дослідження політичних практик як чинника структурування політичної картини світу, розробленої нами, визначено три групи показників практик, представлених у політичному дискурсі суб'єктів

політичної соціалізації (політичні ставлення; способи взаємодії; принципи і правила взаємодії) та методи їх вивчення.

Методика дослідження політичних практик як чинника структурування політичної картини світу молоді будується на поєднанні аналізу суспільно-політичного дискурсу (контент-аналіз), методів психосемантики та проєктивних методів. Показано доцільність залучення ресурсів проєктивних методів і можливостей експериментальної психосемантики, завдяки яким отримується можливість актуалізувати неусвідомлювані пласти політичної свідомості молоді й дослідити структуру їхніх особистісних смислів в ході оцінювання (виявити смисли і значення, що структурують політичну картину світу молоді).

Література:

1. *Костяк Т.В.* Социальные представления современной молодежи в контексте проблемы информационной социализации / Т.В. Костяк // Мир психологии. – 2011. – № 2. – С. 201-206.
2. *Петров А.В.* Социальные практики молодежи: механизмы структурирования и идентификации / А.В. Петров // Вестн. Моск. Ун-та. – Сер. 18. – Социология и политология. – 2006. – № 3. – С. 123-134.
3. *Блохина Е.А.* Символическая деятельность и символические практики: концептуальный аппарат изучения репрезентации власти / Блохина Е.А. // Современные научные исследования и инновации. – Август, 2011. – [Электронный ресурс]. – режим доступа: <http://web.snauka.ru/issues/2011/08/1668>.
4. *Скнар О.М.* Політичні практики суб'єктів політичної взаємодії: спроба класифікації / Скнар О.М. // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць / Асоціація політичних психологів України ; за заг. ред. М.М. Слюсаревського ; упоряд. Л.А. Найдьонова, Л.Г. Чорна. – К. : Золоті ворота, 2012. – Вип. 13. – С. 279-290.
5. *Костюшев В.В.* Социальный протест в поле политики: потенциал, репертуар, дискурс (опыт теоретической интерпретации и эмпирической верификации) / В.В. Костюшев // ПОЛИС. – 2011. – № 4. – С. 144-157.
6. *Мусихин Г.И.* Дискурсивный анализ идеологий: возможности и ограничения / Г.И. Мусихин // ПОЛИС. – 2011. – № 5. – С.128-144.
7. *Розов Н.С.* Специфика «русской власти», ее ментальные структуры, ритуальные практики и институты / Н.С. Розов // ПОЛИС. – 2011. – № 1. – С.29-41.
8. *Русакова О.Ф., Максимов Д.А.* Политическая дискурсология: предметное поле, теоретические подходы и структурная модель политического дискурса / О.Ф. Русакова, Д.А. Максимов // ПОЛИС. – 2006. – № 4. – С. 26-42.
9. *Макаров М.Л.* Основы теории дискурса / М. Макаров. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2003. – 280 с.
10. *Скнар О.М.* Модель емпіричного дослідження політичних компетенцій молоді / Скнар О.М. // Наукові студії із соціальної та політичної психології / АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології; [редкол. : С.Д. Максименко, М.М. Слюсаревський та ін.]. – К. : Міленіум, 2009. – С. 262-268.

11. *Дембицька Н.М.* Психологічні особливості політичної соціалізації студентів: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / Дембицька Наталія Миколаївна. – К., 2004. – 236 с.